

УДК:376-056.36:37.017.4:172.15

Н.І. КОВАЛЬ,

доцент кафедри корекційної педагогіки та інклюзивної освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ГРОМАДЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті розглядаються результати теоретичного дослідження проблеми громадянського виховання старшокласників з порушеннями інтелекту. Наведено завдання, зміст, форми, методи формування громадянських якостей в учнів допоміжної школи. Висвітлено окремі наукові підходи, що в комплексі сприяють формуванню у дітей необхідних громадянських умінь і навичок, а також практичному застосуванню засвоєних раніше знань і умінь. Описано особливості психофізичного розвитку, що порушують процес громадянського виховання у допоміжній школі.

Ключові слова: громадянське виховання, розумово відсталі старшокласники, корекційно-виховна робота, позакласна робота, допоміжна школа.

Постановка проблеми. У наш час, із підвищенням вимог до виховання підростаючого покоління, проблема громадянської вихованості набуває особливо вагомого значення. Перед сучасною школою постають завдання докорінної перебудови усього навчально-виховного процесу. Це стосується і громадянського виховання дітей з порушеннями інтелекту, які повинні отримувати не лише базові знання та вміння, а передусім всебічно виховуватись у любові й повазі до Батьківщини. Від якості вирішення цього завдання залежить готовність учнів проявляти свою громадянську активність, усвідомлення ними відповідальності перед державою та суспільством за свої вчинки, вміння раціонально використовувати власні права та виконувати громадянські обов'язки.

Аналіз останніх досліджень. Теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури показав, що різні аспекти громадянського виховання у корекційній педагогіці досліджували: І. Бех, А. Белкін, Н. Буфетов, О. Вержиховська, А. Висоцька, О. Дмитрієва, Г. Дульнев, І. Єременко, В. Мачіхіна, Т. Пороцька, В. Синьов, О. Хохліна та ін. [1; 3–8]. Зокрема А. Белкін, М. Буфетов, Г. Дульнев, І. Єременко, Т. Пороцька вивчали особливості формування моральної оцінки у розумово відсталих учнів, розуміння моральних норм, які є складовими громадянських якостей особистості; проаналізували своєрідність ціннісних орієнтацій у питаннях моралі на різних вікових етапах [1; 4; 5]. А. Висоцька вивчала зміст, форми та методи громадянського виховання, визначила рівні громадянської вихованості молодших школярів з вадами інтелекту [3].

Формулювання мети. Метою статті є узагальнення теоретичних підходів до громадянського виховання старшокласників з порушеннями інтелекту.

Виклад основного матеріалу. Проблему громадянського виховання учнів з порушеннями інтелекту досліджували ряд науковців: Л.С. Виготський, Г.М. Дульнев, І.Г. Єременко, Л.В. Занков, М.П. Матвеева, Н.Г. Морозова, М.С. Певзнер, Т.І. Пороцька, В.М. Синьов, І.М. Соловійов, Н.М. Стадненко, Ж.І. Шиф та ін. На їхню думку, недорозвиток вищих форм пізнавальної діяльності призводить до низки порушень, які проявляються у некритичності і стереотипності мислення, недорозвитку мовлення та емоційно-вольової сфери, своє-

рідності психічного розвитку і діяльності розумово відсталої дитини [1–8]. Відповідно, діти з порушенням інтелекту не вміють аналізувати, синтезувати, узагальнювати, конкретизувати, абстрагувати, порушення мовлення значно обмежує їхні комунікативні можливості і звужує коло спілкування. Їм властива примітивність емоцій та переживань; водночас вони довго пам'ятають образу, не вміють адекватно та критично оцінювати свою поведінку, відстоювати власні погляди.

Г.М. Дульнев підкреслює, що «корекційним завданням виховання і навчання у формуванні особистісних якостей учнів є підвищення регулюючої ролі інтелекту в поведінці учня в різних ситуаціях, у різних видах його діяльності» [4, с. 9].

На думку В.Г. Петрової, Ж.І. Шиф, при вихованні учнів з вадами інтелекту необхідно враховувати їхні біологічні відхилення і соціальні можливості формування позитивних властивостей, які в поєднанні становлять основу особистості [8].

За дослідженнями Б.П. Пузанова навіть випускники допоміжної школи нечітко диференціюють вчинки, за які можуть отримати покарання, а також не розуміють відповідальності за співучасть у злочині. Вчений наголошує, що вимоги, які висуваються до учнів допоміжної школи і регулюють їхню соціально-нормативну поведінку, повинні послідовно ускладнюватися в процесі їхнього розвитку [8].

Результати дослідження В.М. Синьова засвідчують, що для правильної побудови системи виховання дітей з вадами інтелекту необхідно добре знати структуру дефекту та особливості прояву первинних і вторинних відхилень, враховувати індивідуальні та вікові особливості кожного учня, а саме: «знання відповідних соціальних норм, ставлення до них, інтереси, цілі діяльності, близькі і віддалені перспективи, плани, звички, самооцінку і рівень домагань, становище у колективі однолітків, ставлення до товаришів, вчителів, навчання, праці, гри» [8]. Вчений доводить, що інтелектуальні порушення розумово відсталої дитини «значно ускладнюють самостійне узагальнення дитиною тих поведінкових дій, які повинні трансформуватися в загальні ідеї переконання, що регулюють поведінку» [8, с. 282]. На його думку, здібність до узагальнення і закріплення у свідомості дитини соціальних норм поведінки пов'язана з такою особистісною якістю, як критичність мислення, тому значне її зниження, підвищена навіюваність, яка спостерігається у дітей з вадами інтелекту, не дозволяють їм чітко визначити негативні вчинки і необхідність їх уникати. Діти не можуть розібратися в ситуації, усвідомити зв'язки між вчинком і його результатом, встановити мотив дії іншої дитини, що часто призводить до порушення поведінки у розумово відсталих дітей [8].

В.М. Синьовим виділено особливості психофізичного розвитку розумово відсталих дітей, які ускладнюють процес їхнього виховання [8]:

- порушення розуміння мовлення, які заважають сприймати вербальну інформацію;
- порушення самостійного узагальнення поведінкових дій, які стають основою переконань і регулюють поведінку;
- порушення здатності конкретизації узагальнень;
- зниження критичності мислення і самокритичності, підвищена навіюваність;
- невміння розібратись у ситуації, встановити зв'язки між мотивом вчинку і його результатами;
- емоційна незрілість;
- грубі порушення волі;
- психопатоподібні прояви поведінки.

На думку С.П. Миронової, у процесі виховання особистості розумово відсталих дітей необхідно враховувати і суб'єктивні фактори, зокрема: негативний досвід перебування цих дітей у масовій школі; негативний вплив сім'ї; педагогічну занедбаність, випадки алкоголізму, наркоманії [9, с. 125].

У дослідженнях М.П. Матвєєвої, В.М. Синьова, Н.М. Стадненко, О.П. Хохліної та ін. зазначається, що поведінка розумово відсталих дітей часто залежить від ситуації, що вони недостатньо регулюють свою поведінку відповідно до правил, у них спостерігається слабка та елементарна мотивація стосунків [8; 9]. Крім того, вчені дослідили, що провідним мотивом поведінки цих учнів є задоволення. Тому необхідно сприяти засвоєнню учнями основних прав та громадянських обов'язків, суспільно-прийнятих норм поведінки.

Отже, наявність об'єктивних та суб'єктивних особливостей обумовлює і специфіку основних цілей, змісту, форм, методів виховання розумово відсталих дітей, яку ми охарактеризуємо.

В.М. Синьов, досліджуючи вплив навчально-виховного процесу на подолання інтелектуальних вад розумово відсталих школярів, визначив, що корекційні цілі мають сприяти, зокрема:

- формуванню якостей знань учнів, їх об'єктивності, усвідомленості, узагальненості, повноти, систематизованості, активізації пізнавальних процесів, які б функціонували в єдності і на рівні, який забезпечує ефективність прийому, переробки, упорядкування, збереження навчальної інформації і вміння користування нею;

- формуванню у школярів операційних і процесуальних компонентів розумової діяльності, закріпленню умінь і навичок її здійснення, цілеспрямованості і планомірності, забезпеченню їх усвідомленості;

- корекції в аномальних дітей особистісних параметрів інтелектуальної діяльності, її позитивної мотивації, критичності і самокритичності, самостійності [8].

Вивчаючи особливості засвоєння моральних норм вихованцями допоміжних шкіл, М.М. Буфетов дійшов висновку про те, що «їх низький рівень уявлень про моральні норми як цінності і найбільш загальні критерії моральної поведінки істотно ускладнює оцінку діяльності учнів ще на первинному етапі її розвитку» [1, с. 19]. Він зазначав, що процес засвоєння різних моральних норм дітьми з вадами інтелекту навіть одного класу відбувається нерівномірно. Звертав увагу на те, що під впливом традиційного навчання і виховання залежно від віку учнів не прослідковується виразна динаміка розвитку уявлень про моральні норми. Вчений характеризував їхні знання про моральні норми як нечіткі або помилкові, які мають неузагальнений характер і, як правило, пов'язані з конкретною ситуацією. Зокрема, розкриваючи зміст поняття «патріотизм», школярі з вадами інтелекту часто обмежуються загальними визначеннями і не можуть назвати необхідні істотні ознаки поняття «патріотизм», обґрунтувати свої думки [1].

Результати дослідження М.М. Буфетова засвідчують, що розумово відсталі діти не завжди чітко усвідомлюють власний патріотичний обов'язок, і лише незначна частина школярів пов'язує поняття «патріотизм» із своєю конкретною діяльністю: навчанням, суспільно корисною працею, поведінкою. Поняття «інтернаціоналізм» учні старших класів розуміють як ознаку дружби між народами, а поняття «громадянський обов'язок» взагалі є для них важким і тлумачиться як обов'язок перед батьками та Батьківщиною, добросовісне ставлення до навчання [1].

Одним із напрямів виховної роботи у допоміжній школі, спрямованим на формування громадянськості, правильних суспільних поглядів, патріотичності, виховання суспільної активності, Т.І. Пороцька розглядала патріотично-правове виховання учнів [6]. Вчена пропонувала для його реалізації використовувати різні форми роботи, наприклад, проведення бесід, залучення дітей до читання дитячих газет та журналів. Вона вважала, що цьому сприяє і систематична робота з національного виховання та виховання почуття поваги до інших народів, яка може містити:

- збір та узагальнення необхідних матеріалів, вивчення національних пісень, виготовлення власноруч подарунків для друзів;

- зацікавлення дітей до вивчення країн шляхом проведення бесід, демонстрації кінофільмів;

- оформлення зібраних матеріалів у вигляді альбомів, стендів;

- проведення урочистих зібрань, концертів, вікторин [7].

Т.І. Пороцька визначала, що важливим завданням громадянського виховання у допоміжній школі є виховання в учнів суспільної активності, яка реалізується у процесі суспільно корисної діяльності учнів, організованої педагогічним колективом школи [7].

Найбільш фундаментальні дослідження з проблеми громадянського виховання дітей з вадами інтелекту в сучасній корекційній педагогіці здійснено А.М. Висоцькою. Вчена, зокрема, визначила зміст, форми, методи формування громадянських якостей в учнів молодших класів допоміжної школи [3]. Взнявши за основу класифікацію методів В.О. Сластьоніна, А.М. Висоцька обґрунтувала методи громадянського виховання учнів допоміжної школи, які поділяються на чотири групи [3]:

1) методи формування свідомості особистості (бесіда, лекція, дискусія, переконання, навіювання, метод прикладу);

2) методи організації діяльності, спілкування та формування позитивного досвіду суспільної поведінки (привчання, тренування, педагогічна вимога, громадська думка, створення виховуючих ситуацій, прогнозування);

3) методи стимулювання діяльності та поведінки:

а) засоби емоційного стимулювання (влучний добір запитань, аналіз проблемних питань, моральних конфліктних ситуацій, обговорення етичного змісту прислів'їв і приказок, ігрові ситуації проблемно-пошукового характеру, гра);

б) засоби стимулювання різнопланової діяльності школярів і досвіду позитивної суспільної поведінки (гра, змагання, заохочення, покарання);

4) методи самовиховання (самопізнання, самоствавлення, саморегуляція).

Досліджуючи громадянську вихованість учнів молодших класів допоміжних шкіл, дослідниця визначила три рівні громадянської вихованості (високий, середній, низький).

На її думку, високий рівень характеризувався засвоєнням школярами необхідних понять з громадянської сфери життя, наявністю громадянських почуттів, готовності і вміння діяти відповідно до правил поведінки.

Середній рівень характеризувався наявністю в учнів знань і розумінням більшості понять із громадянської сфери життя, суперечливістю між громадянськими та індивідуалістичними почуттями, здатністю до здійснення громадянських вчинків.

Низький рівень характеризувався розумінням учнями суті відповідних понять (переважно на рівні побутових), домінуванням індивідуальної мотивації у вчинках, здатністю діяти відповідно до встановлених правил лише під примусом і страхом покарання [3].

При визначенні рівнів А.В. Висоцька пропонує враховувати [3]:

– ступінь сформованості пізнавального, емоційного та поведінкового компонентів громадянськості;

– стан сформованості громадянських якостей;

– досвід самостійної діяльності (самостійно та за допомогою педагога), застосування знань, умінь, навичок у різних життєвих ситуаціях;

– характеристики поведінки учня: вмотивованість, усвідомленість, адекватність.

Громадянське виховання у допоміжній школі спрямоване на засвоєння правових і моральних норм, знання та дотримання яких визначає характер відносин людини і суспільства, а порушення призводить до соціальних конфліктів. Тому необхідним є визначення ефективних умов і шляхів формування моральних суджень та оцінок у дітей з вадами інтелекту.

І.Г. Єременко, пропонує шляхи корекції неправильних моральних понять і оцінок, сформованих у цієї категорії дітей, а саме [5]:

– перехід діяльності учнів з уявного засвоєння інформації до знайомства з наочним значенням морального вчинку і включення його у реальні соціальні відносини;

– дотримання суворої послідовності, узгодженої з темпом розвитку дитини, починаючи від мінімального до більшого обсягу засвоєваних понять, від елементарних до більш складних узагальнень;

– надання учням достатньої допомоги у формуванні моральних узагальнень на базі емпірично накопичених фактів.

Формування морально-культурної поведінки особистості є одним із завдань громадянського виховання.

М.М. Буфетов зазначав, що розуміння учнями допоміжної школи моральних понять та виконання встановлених норм поведінки повинні забезпечуватися у навчальній роботі і продовжуватися у різних формах виховної роботи, тому значна роль у здійсненні громадянської освіти школярів відводиться позаурочним виховним заходам, зокрема систематичному проведенню бесід [1]. На його думку, бесіда є основним методом, який використовується у допоміжній школі для виховання громадянськості учнів, але проведення її можливе лише за умови наявності в учнів необхідних знань.

Багато вчених приділяло увагу колективній діяльності дітей як засобу формування поведінки розумово відсталих учнів: М.М. Буфетов Г.М. Дульнев І.Г. Єременко, В.Ф. Мачіхіна,

С.П. Миронова, Т.І. Пороцька, В.О. Сластьонін та ін. [1–8] доводять, що саме колектив впливає на поведінку учнів у цілому, а у процесі спілкування у школярів формуються колективні взаємозв'язки і стосунки, закріплюється моральна мотивація громадянської поведінки тощо.

І.Г. Єременко дослідив, що орієнтування виховного процесу на формування дитячого колективу відкриває великі можливості для розвитку в учнів самостійності, активної суспільної свідомості, що є важливим для формування їхньої громадянськості [5].

В.Ф. Мачіхіна зазначає, що складність формування соціально-нормативної поведінки як основи громадянської зрілості у розумово відсталих школярів пов'язана з тим, що: учні недостатньо комунікабельні, не вміють скористатися власними знаннями у практичній діяльності; їм властиві неадекватність реакцій, нездатність глибоко усвідомити характер своїх стосунків з оточуючими; для вихованців допоміжних шкіл характерні прояви поведінки, які виражаються у нерозумінні інтересів партнера; учні не вміють співвідносити свої особисті інтереси із загальними інтересами колективу [6].

Досліджуючи виховання особистості у колективі, В.Ф. Мачіхіна виявила, що у колективі є можливість для спілкування, самоствердження, забезпечується рівність в міжособистісних стосунках, проте зазначила, що цей процес у допоміжній школі значно ускладнюється контингентом вихованців, що, у свою чергу, впливає на розвиток активної громадянської позиції колективу [6]. Вона вважає головною умовою формування колективу учнів з вадами інтелекту визначення педагогами рівня розвитку, знання структури дефекту, встановлення характеру взаємовідносин у колективі кожного з учнів, і вказує на необхідність створення таких умов, які б максимально дозволили учню проявити самостійність та ініціативність, які є невід'ємною рисою громадянина держави [6].

В.Ф. Мачіхіна зазначає, що від практичної діяльності колективного характеру залежить ефективність громадянського виховання дітей з вадами інтелекту, оскільки в спільній праці, постійній взаємодопомозі можна сформуванати правильне ставлення дітей один до одного. Разом з тим гуманність, професійна майстерність педагогів і творчий підхід у роботі з колективом мають давати можливість кожній окремій дитині проявляти свої здібності, зберігати свою індивідуальність [6].

І.Г. Єременко, наголошував на необхідності індивідуального підходу до кожного з вихованців, поєднаного з вірою у можливість вдосконалення його особистості та наявними в учня позитивними громадянськими якостями. Довіру до учня при дорученні йому певного завдання вчений вважав сильним виховним прийомом у допоміжній школі [5].

Отже, аналіз літературних джерел дозволяє зробити висновок про вагомий вплив колективу на формування громадянських якостей особистості розумово відсталої дитини. Його значущість полягає у тому, що в процесі життя і розвитку дитини в колективі здійснюється її соціальний розвиток, формуються суспільно значущі особистісні якості, базовані на нормах моралі (чесності, порядності, відповідальності, гідності, патріотизму тощо).

Як зазначає Т.І. Пороцька, у старших класах допоміжної школи громадянське виховання учнів реалізовується при викладанні предметів, зокрема таких, як історія, географія, читання. Матеріал цих предметів забезпечує дітей різноманітними варіантами і прикладами розв'язання завдань громадянського виховання. При цьому слід врахувати важливість формування у розумово відсталих школярів усвідомлених і міцних знань, оскільки повноцінна соціальна адаптація дітей з порушеннями інтелекту неможлива без формування системи їх морально-правової свідомості і відповідної соціальної поведінки, що здійснюється у процесі виховання особистості учнів допоміжної школи [7].

На думку вчених, проведення різних позакласних заходів містить ряд важливих моментів, які в комплексі сприяють формуванню у дітей необхідних громадянських умінь і навичок, а також практичному застосуванню засвоєних раніше знань і умінь.

Отже, при плануванні позакласних і позашкільних заходів слід враховувати, на які знання і вміння з громадянського виховання, одержані дітьми на уроках і у попередній роботі, необхідно спиратися.

Як стверджує В.Ф. Мачіхіна, навіть добре організований і ефективно проведений захід має досить слабку виховну і пізнавальну результативність, якщо його було організовано без опори на досвід у дітей. Такі заходи не пробуджують думки дітей, не дають їм можливості

відчути, що вони можуть проявити свої здібності, показати свої знання і уміння [6]. На думку вченої, школа готує учнів до самостійної праці і дає їм певний обсяг знань і умінь з ряду предметів шкільного курсу. В учнів формуються необхідні моральні поняття, навички культурної поведінки як передумова соціальної адаптації старшокласників, яка є одним з механізмів соціалізації. Це дозволяє особистості активно включатися в різні структурні елементи соціального середовища, брати участь у суспільному житті виробничого колективу, залучатися до соціального і культурного життя відповідно до норм і правил громадянина. Реалізовувати і захищати свої права, дотримуватись існуючого порядку, брати активну участь у громадському суспільно-політичному житті держави з метою захисту громадянських демократичних цінностей [6].

Висновки. Отже, процес громадянського виховання у допоміжній школі значно ускладнюється контингентом учнів, наявністю у них порушень інтелекту та емоційно-вольової сфери. Тому життєво важливим для розумово відсталих старшокласників є практичне навчання, яке вони зможуть використати у реальному житті. Вміння правильно аналізувати отриману інформацію, розуміти соціальні проблеми та приймати рішення, виконувати громадянські права та обов'язки, брати на себе відповідальність, встановлювати відносини між людьми – все це необхідно їм, щоб комфортно себе почувати у соціумі. Проведене дослідження не охоплює всього комплексу проблем громадянського виховання розумово відсталих старшокласників і окреслює перспективні проблеми, які потребують подальшого наукового вивчення.

Список використаних джерел

1. Буфетов Н.М. Формирование моральной оценки поступков людей у учащихся вспомогательной школы: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Н.М. Буфетов. – М., 1983. – 21 с.
2. Выготский Л.С. Развитие личности и мировоззрения ребенка / Л.С. Выготский // Психология личности / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря. – М.: Просвещение, 1992. – С. 60–170.
3. Висоцька А. Основні завдання, форми і методи громадянського виховання учнів спеціальних шкіл-інтернатів / А. Висоцька // Дефектологія. – 2005. – № 3. – С. 29–34.
4. Дульнев Г.М. Учебно-воспитательная работа во вспомогательной школе: пособие для учителей / Г.М. Дульнев; под ред. Т.А. Власовой и В.Г. Петровой. – М.: Просвещение, 1981. – 176 с.
5. Еременко И.Г. Обучение учащихся вспомогательной школы пользоваться знаниями и умениями / И.Г. Еременко, Г.Н. Мерсиянова. – К.: Радянська школа, 1971. – 136 с.
6. Мачихина В.Ф. Внеклассная воспитательная работа во вспомогательной школе-интернате / В.Ф. Мачихина. – М.: Просвещение, 1983. – 103 с.
7. Пороцкая Т.И. Работа воспитателя вспомогательной школы. Из опыта работы: кн. для воспитателя / Т.И. Пороцкая. – М.: Просвещение, 1984. – 176 с.
8. Синьов В.М. Психологія розумово відсталої дитини: підручник / В.М. Синьов, М.П. Матвеева, О.П. Хохліна. – К.: Знання, 2008. – 359 с.
9. Спеціальна психологія. Тексти: навч. посіб. / за ред. М.П. Матвеевої, С.П. Миронової. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, інформ.-вид. від., 1999. – Ч. 1. – 158 с.

References

1. Bufetov, N.M. (1983). *Formirovanie moral'noj ocenki postupkov ljudej u uchashhihsja vspomogatel'noj shkoly: avtoref. dis. ... kand. pedagog. nauk* [Formation of moral evaluation of human actions in students of a special school: Synopsis of thesis cand. pedagogic. sciences]. Moscow. 21 p. (In Russian).
2. Vygotskij, L.S. (1992). *Razvitie lichnosti i mirovozzrenija rebenka* [The development of the child's personality and outlook]. *Psihologija lichnosti* [Personality psychology]. Ed. Ju.B. Gippenrejter, A.A. Puzyreja. Moscow. Prosveshhenie Publ. P.60-170. (In Russian).
3. Visoc'ka, A. *Osnovni zavdannja, formi i metodi gromadjans'kogo vihovannja uchniv special'nih shkil-internativ* [The main objectives, forms and methods of civil education of stu-

dents of special boarding schools]. *Defektologija* [Defectology]. 2005. No. 3, pp. 29-34. (In Ukrainian).

4. Dul'nev, G.M. (1981). *Uchebno-vospitatel'naja rabota vo vspomogatel'noj shkole : posobie dlja uchitelej* [Educational work in the secondary school: A guide for teachers] Ed. T.A. Vlasovoj i V.G. Petrovoj. Moscow. Prosveshhenie Publ. 176 p. (In Russian).

5. Eremenko, I.G. (1971). *Obuchenie uchashhihsja vspomogatel'noj shkoly pol'zovat'sja znanijami i umenijami* [Education pupils of the school to use the knowledge and skills]. Kyiv. Radjans'ka shkola Publ. 136 p. (In Russian).

6. Machihina, V.F. (1983). *Vneklassnaja vospitatel'naja rabota vo vspomogatel'noj shkole-internate* [Extra-curricular educational work in special needs boarding school]. Moscow. Prosveshhenie Publ. 103 p. (In Russian).

7. Porockaja, T.I. (1984). *Rabota vospitatelja vspomagatel'noj shkoly. Iz opyta raboty: kn. dlja vospitatelja* [Job tutor of auxiliary school. From experience: the book. for educator]. Moscow. Prosveshhenie Publ. 176 p. (In Russian).

8. Sin'ov, V.M. Matveeva, M.P. Hohlina, O.P. (2008). *Psihologija rozumovo vidstaloï ditini : pidruchnik* [Psychology mentally retarded child: textbook]. Kyiv. Znannja Publ. 359 p. (In Ukrainian).

9. Matveeva, M.P., Mironova, S.P. (1999). *Special'na psihologija*. [Special psychology] Texts. Teaching manual. Kam'janec'-Podil's'kij. Kam'janec'-Podil. State Pedagogical University Publ. Part 1. 158 p. (In Ukrainian).

В статье рассматриваются результаты теоретического исследования проблемы гражданского воспитания старшеклассников с нарушениями интеллекта. Представлены задачи, содержание, формы, методы формирования гражданских качеств у учащихся вспомогательной школы. Освещенные отдельные научные подходы в комплексе способствуют формированию у детей необходимых гражданских умений и навыков, а также практическому применению усвоенных ранее знаний и умений. Описаны особенности психофизического развития, нарушающие процесс гражданского воспитания во вспомогательной школе.

Ключевые слова: гражданское воспитание, умственно отсталые старшеклассники, коррекционно-воспитательная работа, внеклассная работа, вспомогательная школа.

The article deals with the results of theoretical research on civic education of mentally impaired high school pupils. The main objectives, content, forms, methods of forming civic qualities of pupils at a special school are presented. Some scientific approaches which promote the formation of children's required civic skills and practical application of previously acquired knowledge and skills are studied. The features of psychophysical development that harm the process of civic education at a special school are described.

Key words: civic education, mentally impaired senior pupils, correctional and educational work, extracurricular work, special school.

Одержано 21.10.2015.